

ÖZ

Bu araştırma, tarihî Kafkas Albania’sı bölgesinde bulunan bir mabetteki taşlar üzerinde yer alan yazıları incelemektedir. Kafkasya’nın güneyinde, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan, aynı zamanda Ermenistan, Gürcistan ve Dağıstan bölgelerinin bazı kısımlarını da kapsayan ve tarihsel literatürde ‘Kafkas Albania’sı’ olarak bilinen coğrafyada, dilleri ve yazıları birbirinden farklı halklar yaşamıştır. Kafkas Albania’sı halklarının kimliği ve dilleri, her dönemde açıklığa kavuşturulması gereken önemli bir konu olagelmıştır. Matenadaran Arşivi’nde bulunan ve "Alban alfabesi" olarak bilinen, 52 işaretten oluşan alfabenin dışında, bu coğrafyada farklı yazı sistemlerinin de kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunun en belirgin örneği, araştırmanın odağında yer alan Mingeçevir’deki tapınakta bulunan taşlar üzerindeki yazılarda görülen harf işaretleridir. Bu çalışma, tapınaktan çıkan yazının, 52 işaretten oluşan Alban alfabesinden farklı harf işaretleriyle yazıldığı iddiasını ileri sürmektedir. Geleneksel çalışmalarda ise bu yazıların Alban alfabesiyle yazıldığı öne sürülmektedir. Tapınakta bulunan taşlardan dört yüzü üzerinde, net bir şekilde okunabilen 43 farklı harf işareti tespit edilmiştir. Bu harf işaretleri; Talas, Orhun, Yenisey, Doğu Avrupa ve Kuzey Kafkasya’daki Türk tamgalarıyla karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma yapılırken tamgaların biçimsel karşılıkları incelenmiştir. Yapılan inceleme sonucunda tespit edilen 43 farklı harf işaretinden 30’unun, Türk tamgaları sistemi içerisinde yer aldığı belirlenmiş ve örneklerle gösterilmiştir. 43 harf işaretinden 10’unun ise ne Türk tamgaları sisteminde ne de Alban alfabesinde bulunduğu saptanmıştır. Ayrıca, yalnızca 5 harf işaretinin Alban alfabesinde yer aldığı tespit edilmiş olup, bu harflerden 4’ünün Türk tamgaları içerisinde benzer karşılıklarının bulunduğu belirlenmiştir. Bu doğrultuda toplam 43 harf işaretinden 38’inin Alban alfabe listesinde yer almaması, Mingeçevir’deki yazılı anıtın Alban alfabesiyle yazılmış olamayacağına dair önemli bir gösterge olarak değerlendirilmiştir. Bu araştırmanın sunduğu bulgular, yalnızca Mingeçevir bölgesindeki yazılı mirasın değil, aynı zamanda genel olarak Kafkas Albania’sının yazı sistemleri ve kültürel bağlamının yeniden değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Eğer tapınaktaki yazılar gerçekten de Alban alfabesi yerine Türk tamgaları ile yazılmışsa, bu durum Kafkas Albania’sının tarihsel sürecinde Türk kültürünün etkisinin daha büyük olduğunu kanıtlayabilir. Bu da tarihsel ve dilbilimsel açıdan yeni araştırmaların gerekliliğini ortaya koyacaktır. Sonuç olarak, Mingeçevir’deki yazılı taşların incelenmesi, Kafkas Albania’sı bölgesinde farklı yazı sistemlerinin kullanılmış olabileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Tamgaları, Kafkas Albania’sı, Mingeçevir Abideleri, Alban Alfabesi.

TURKİC TAMGAS IN WRITTEN MONUMENTS OF CAUCASIAN ALBANIA

ABSTRACT

This study examines the inscriptions found on the stones of a temple located in the historical region of Caucasian Albania. This geographical area, known in historical literature as “Caucasian Albania,” lies in the South Caucasus, within the borders of present-day Azerbaijan, and partly extends into Armenia, Georgia, and

* Dr. Öğr. Üyesi, Hazar Üniversitesi, Tarih ve Arkeoloji Bölümü, Bakü/AZERBAYCAN, E-Posta: oder.alizade@khazar.org, ORCID ID: 0009-0000-7004-5368.

** Doç. Dr., Gence Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Gence/AZERBYACAN, E-Posta: yadigar.aliyev@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-9274-4300.

Dagestan. Throughout history, this region has been home to many peoples with distinct languages and writing systems. The identity and languages of the peoples of Caucasian Albania have consistently been a subject of scholarly inquiry. In addition to the 52-character "Albanian alphabet" preserved in the Matenadaran Archive, other writing systems have also been identified in this region. One of the most notable examples is the set of letter signs observed on the stones of the Mingechevir temple, which is the focus of this research. This study argues that the inscriptions recovered from the temple were written using letter signs different from the 52-character Albanian alphabet. Traditional scholarship, however, asserts that these inscriptions were written in the Albanian script. A total of 43 distinct letter signs, clearly legible on the four faces of the temple stones, were identified. These were systematically compared with Turkic tamgas from Talas, Orkhon, Yenisei, Eastern Europe, and the North Caucasus. The comparison focused on formal and structural features of the signs. As a result, 30 of the 43 identified signs were shown - through concrete examples - to belong to the Turkic tamga system. Additionally, 10 of the 43 signs were found in neither the Turkic tamga system nor the Albanian alphabet. Only 5 signs matched the Albanian script, 4 of which closely resemble corresponding Turkic tamgas. That 38 of the 43 signs are not found in the Albanian alphabet is a strong indication that the inscribed monument at Mingechevir could not have been written in the Albanian script. The findings of this study suggest that not only the written heritage of the Mingechevir region, but also the writing systems and cultural context of Caucasian Albania as a whole should be re-evaluated. If the temple inscriptions were indeed composed using Turkic tamgas rather than the Albanian script, this could point to a stronger influence of Turkic culture in the historical development of Caucasian Albania. This, in turn, highlights the need for further historical and linguistic research. In conclusion, the analysis of the Mingechevir inscriptions suggests that different writing systems may have been used across the Caucasian Albania region.

Keywords: Turkic Tamgas, Caucasian Albania, Mingechevir Monuments, Albanian Alphabet.

GİRİŞ

Kafkas Albania'sının coğrafi sınırlarının kuzey Azerbaycan, günümüz Ermenistan ve Gürcistan'ın belirli bölgeleri ile Dağıstan topraklarını kapsadığı bilinmektedir. Geleneksel tarih literatüründe, Albania'da MÖ IV. yüzyıldan başlayarak 705 yılına kadar süregelen bir krallığın varlığı kabul edilmekte olup, bu süreç içerisinde farklı hanedanların yönetiminde olduğu belirtilmektedir. Ancak, kesintisiz bir devlet yapısından ve homojen bir Alban halkının varlığından söz etmek güçtür. Strabon, Albanlıların büyük ölçüde çoban hayatı sürdüğünü, göçebe kabilelere benzediğini ancak savaşçı bir toplum olmadıklarını aktarmaktadır. Bununla birlikte, İberyalılar ile Hazar Denizi arasındaki bölgede yaşadıkları, doğuda denize yaklaştıkları ve batıda İberyalılarla sınır komşusu oldukları ifade edilmektedir.¹ Strabon'un bu kaydı, eserinin yazıldığı dönem olan I. yüzyıla tekabül etmektedir. Mamedova'ya göre, tarihi Albania toprakları kuzeyde Derbent, güneyde Aras Nehri, batıda İberia ve doğuda Hazar Denizi ile çevriliydi.² Albania, farklı dönemlerde Partlar, Sasaniler, Romalılar, Hunlar ve Araplar gibi çeşitli siyasî ve kültürel güçlerin etkisi altında kalmıştır. Bu etkiler neticesinde bölgenin kültürel yapısı farklı medeniyetlerin etkisinde şekillenmiştir. Özellikle Partlar, Hunlar ve Sasaniler Albania üzerinde derin bir etkiye sahip olmuştur. Partların bölgedeki nüfuzu, Albania'nın Part asıllı hanedanlar tarafından yönetilmesiyle doruk noktasına ulaşmış, bu süreç Miladî I. yüzyıldan başlayarak İran'daki Part hakimiyeti son bulduktan sonra da V. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Hunların Albania'daki tesiri esasen bölgede bağımsız olarak mevcut olan askerî birlikler,³ bölgedeki savaşlarda savaşların seyrini değiştirecek güce sahip olan ve dışardan gelen bir güç,⁴ bölgedeki küçük krallıkların emrindeki ordular⁵ olarak görülmektedir. Hun birlikleri yalnızca bölgeye dışarıdan gelen bir güç olarak savaşlarda rol almakla kalmamış, aynı zamanda Albania'daki yerel siyasî yapılar üzerinde de belirleyici bir faktör olmuştur. Bu askerî etkileşimler, zamanla kültürel etkileşimi de beraberinde getirmiştir. Sasaniler, Albania üzerindeki en baskın ve uzun süreli etkilerden birini oluşturmuştur. Sasani hakimiyeti, özellikle Zerdüştlük ekseninde şekillenen politikalarla kendini göstermiştir. Bölgedeki Sasani baskısı, Albania'nın kültürel ve dinî yapısında önemli değişimlere yol açmıştır. Albania'nın etnik ve kültürel yapısı oldukça çeşitlilik arz ettiğinden, bölge halklarını homojen bir grup olarak değerlendirmek yerine, onları farklı etnik ve kültürel kimlikler barındıran bir halklar topluluğu olarak ele almak daha doğru olacaktır. Hristiyanlığın Albania'daki varlığı, devletin resmî olarak Hristiyanlığı benimsemesinden önce, II. yüzyıla kadar geri götürülebilmektedir. Hristiyanlık, Albania'da resmî din olarak IV. yüzyılda, Alban Kralı Urnayr döneminde kabul edilmiştir. Hristiyanlığın Roma'da 313 yılında serbest hâle gelmesi ile birlikte, Albania'da da eski tapınaklar kiliselere dönüştürülmüş ve yeni kiliseler inşa edilmiştir.⁶ IV. yüzyılda, Kafkasya'nın güneyindeki

¹ Horace Leonard Jones, *The Geography of Strabo*, C. 8, S. 5, XI/4/1-2, Harvard University Press, London 1989, s. 224.

² Farida Mamedova, *Politicheskaya istoriya i istoricheskaya geografiya Kavkazskoy Albanii (III v. do n. e. – VIII v. n. e.)*, Elm, Baku 1986, s. 116.

³ Odar Alizada, *Erken Armenia Tarih yazımında Hun Anlatımı*, T. C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2024, s. 104-118.

⁴ Alizada, *agt*, s. 193-201.

⁵ Alizada, *agt*, s. 157-160.

⁶ Oder Kutluer, "Kafkas Albanlarının Kimliği", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2, Aralık 2021, s. 54.

devletlerin tarihî açısından en önemli gelişmelerden biri, Hristiyanlığın bölgede yayılması olmuştur. “Ağuan Tarihi” olarak bilinen eserde, Hristiyanlığın Albania’ya Thaddeus tarafından tebliğ edildiği ve Albania’daki ilk kilisenin bu dönemde inşa edildiği belirtilmektedir.⁷ Kiş Kilisesi, Albania ve genel olarak Kafkasya bölgesinde inşa edilen en eski Hristiyan kiliselerinden biri olarak bilinmektedir.⁸ Hristiyanlığın Albania’da yayılması ve kabul edilmesi süreci, yerel din adamları ile Armenia Katoğikosluğu arasındaki ilişkiler bağlamında da önemli tartışmalara yol açmıştır. Özellikle Albania Katoğikosu Gagik ile Armenia Katoğikosu Ananya arasındaki görüş ayrılıkları, Albania’daki Hristiyan kimliğinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur.⁹ Hristiyanlığın Albania’da resmî din olarak benimsenmesi, Aziz Grigoris tarafından vaftiz edilen Kral Urnayr ile ilişkilendirilmiştir. Bu olayın tarihi ve Urnayr’ın kimliği konusunda muhtelif fikirler olsa da, kesin olan bir şey varsa o da IV. yy.’da Hristiyanlığın Albania’da yayılmaya başlamasıdır.¹⁰ Bununla birlikte, geleneksel tarih kaynaklarında Hristiyanlığın Albania’da 313 yılında resmileştiği iddia edilse de, günümüz araştırmaları bu tarihin kesinliği konusunda şüphe duymaktadır. “Ağuan Tarihi”nde, Albania’daki Hristiyanlaşma süreci, havarilerin tebliğ faaliyetleriyle ilişkilendirilmekte ve Aziz Grigoris’in torunu olan genç Grigoris’in misyonerlik faaliyetleri önemli bir yer tutmaktadır. Grigoris, Albania’da mevcut kiliseleri onarmış, piskoposluk makamını kabul ettikten sonra yeni kiliseler inşa ettirmiştir.¹¹ Tarihsel gelenekte, Armenia’nın Kral IV. Trdat (287-330) döneminde, İberia’nın ise Kral III. Meribanes (Mirian) (284-361) döneminde Hristiyanlığı devlet dinî olarak kabul ettiği kabul edilmektedir. Ancak, Albania Kralı Urnayr’ın (350-370) Hristiyanlığı resmen kabul ettiği yıl konusunda geleneksel tarih kaynakları ile modern araştırmalar arasında farklı değerlendirmeler bulunmaktadır.¹² Sonuç olarak, Kafkas Albania’sının siyasi ve kültürel tarihi, farklı etnik grupların, dinî yapıların ve dış güçlerin etkisi altında şekillenmiş dinamik bir süreçtir. Bölgenin jeopolitik konumu, Albania’yı Roma, Part, Sasani ve Hun etkilerine açık bir yapıya büründürmüş ve bu durum, bölgenin kültürel dokusunu derinlemesine etkilemiştir. Özellikle Hristiyanlık, Albania’nın dinî kimliğinin önemli bir parçası olmuş ve bölgedeki Sasani baskısına rağmen varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Ancak, bölgenin etnik ve kültürel yapısının çeşitliliği göz önüne alındığında, Albania tarihini tekdüze bir siyasi yapı veya homojen bir halk olarak değerlendirmek yerine, çok katmanlı ve etkileşimli bir süreç olarak ele almak daha isabetli olacaktır.

1. Hristiyan Tapınağındaki Yazılı Anıt

İncelenen yazıtların yer aldığı Hristiyan tapınağının, eski bir Zerdüşt mabedi üzerine inşa edildiği düşünülmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Mingçeçevir ili sınırları içerisinde, 1946-1947 yıllarında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sırasında, MÖ III. binyılın sonlarından başlayarak MS I. binyılın sonlarına kadar uzanan döneme ait çeşitli buluntular gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu buluntular arasında epigrafik nitelikteki eserler de yer almaktadır. Çalışmada ele alınacak olan epigrafik buluntular, 1948 yılında başlayan kazılar sırasında, “2 No’lu Mabedi” olarak bilinen ibadethanenin mihrap kısmının merkezinde tespit edilmiştir. Söz konusu epigrafik eser, dört yüzeyinde de yazılar bulunan bir taş bloktur. Taşın yüksekliği 40,5 cm olup, üst kısmının yüzey ölçüleri 78×69 cm, alt kısmının yüzey ölçüleri ise 67×62 cm olarak belirlenmiştir. Merkezinde 19 cm çapında bir delik bulunmaktadır. Taşın üst yüzeyinde, eni 7 cm ve kalınlığı 1,5 cm olan yazılı bir korniş yer almaktadır.¹³ Ayrıca, taşın bir yüzeyinde karşılıklı olarak tasvir edilmiş iki kuş figürü (muhtemelen Tavus kuşu) ve bunların ortasında çiçek motifli bir kabartma mevcuttur.

Tapınak içerisinde bulunan taşın üzerindeki harf işaretlerinin yalnızca Orhun vadisinde kullanılan tamgalar çerçevesinde değerlendirilmesi yeterli değildir. Zira bu yazıtın VIII. yüzyıldan önceye ait olabileceği düşünülmektedir. Aynı zamanda, yazı sisteminin karakteristik özellikleri de VIII. yüzyıldan önceki Türk tamgaları ile benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte, Türk tamgalarının yalnızca Orhun kıyılarında bulunan bir grup yazı sisteminden ibaret olmadığı; Talas, Yenisey, Kuzey Kafkasya ve Doğu Avrupa gibi farklı coğrafyalarda da benzer yazı sistemlerinin kullanıldığı bilinmektedir. Bu bağlamda, Mingçeçevir’deki tapınakta yer alan tamgaların değerlendirilmesi, Doğu Avrupa, Kuzey Kafkasya, Talas, Orhun ve Yenisey bölgelerindeki yazıtlarla karşılaştırmalı olarak ele alınmalıdır. Mingçeçevir’deki tapınakta bulunan yazıtın Türk tamgaları ile yazıldığı yönündeki görüş, Aliyev tarafından öne sürülmüş ve örneklerle desteklenmiştir.¹⁴ Aliyev’in bu

⁷ Söz konusu kilise günümüz Azerbaycan’ın Şeki ilinin Kiş köyünde yerleşmektedir. Movses Dasxurançi, *The History of the Caucasian Albanians*, çev. Charles James Frank Dowsett, Oxford University Press, New York Toronto 1961, s. 4-5.; Moisey Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, çev. Ziya Bünyadov, Elm, Bakı 1993, s. 18.

⁸ M. Dzh. Khalilov, “Khristianskie pamyatniki Albani (Azerbaydzhan) IV-X vekov”, *Religii Tsentral'noy Azii i Azerbaydzhan - Khristiansstvo*, Nauchniye redakty; B. Amanbaeva, F. Asadov, K. Baipakov, R. Nazarov, Sh. Pidaev. UNESCO, tom IV, Samarkand 2018, s. 158.

⁹ Kutluer, *agm*, s. 54.

¹⁰ Alizada, *agt*, s. 10.

¹¹ Nizami Efendiyev, *Kafkasya’da Hristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban Udi Kilisesi Örneği*, T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2018, s. 71-72.

¹² Jasmine Dum-Tragut, “One or two? On Christological and Hierarchical Disputes and the Development of the Church of Albania (4th-8th centuries)”, *Caucasian Albania*, Ed. Jost Gippert and Jasmine Dum-Tragut, De Gruyter, Berlin/Boston 2023, s. 288.

¹³ Rahim Vahidov, *Mingçeçevir III-VIII asrlarda*, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı 1961, s. 137-139.

¹⁴ Yadigar Aliyev, *Azerbaycanın Qədim Türk Yazılı Abidələri*, Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi Yayınları, Bakı 2008, s. 41-66.

çalışmasında taşın dört tarafındaki harf işaretleri incelenmiş, karşılıkları verilmiş ve okuma denemesi yapılmıştır. Aliyev'in bir diğer çalışmasında, tapınaktan çıkarılan dört yüzeyi yazılı taş sütunun iki tarafındaki harf işaretleri, Türk tamga sistemindeki ses değerleriyle karşılaştırılmış ve bu bağlamda yine Türkçe okuma denemesi yapılmıştır.¹⁵ Aliyev'in çalışması, söz konusu yazıtın Türk tamgaları ile yazılmış olabileceğini iddia eden ve Türkçe okuma denemesi gerçekleştiren ilk akademik araştırma olma niteliğini taşımaktadır.

Daha sonraki araştırmalarda ise Doğan, Kafkasya'daki Türk tamgalarını ele alan kapsamlı çalışmasında, Mingçeşvir'deki tapınaktan elde edilen yazıtın, Köktürk yazısının Kuzey Kafkasya biçimi olduğunu ifade etmiştir.¹⁶ Ancak Doğan'ın çalışmasında yazıtın Türk tamgalarıyla birebir karşılaştırması yapılmamış ve bir okuma denemesinde bulunulmamıştır. Bu yazıtla ilgili olarak şimdiye kadar farklı görüşler öne sürülmüştür. En yaygın kabul gören iddialardan biri, taşın üzerindeki yazıtın 52 harften oluşan Alban alfabesi ile yazıldığı yönündedir. Ancak aşağıda örnekleri ve karşılıklarıyla ele alınacak olan harflerin, salt benzetme ve tahmin yoluyla değil, yazılış biçimi, yönü, estetik ölçüleri ve yapısal özellikleri dikkate alınarak Türk tamgaları sistemiyle olan uyumu tespit edilmeye çalışılacaktır. Aşağıdaki çözümlemeler taşın ön yüzündeki (Şekil I.) yazıya aittir. Sağdan sola doğru anıtın yukarı kısmına yazılmış tüm işaretler Türk tamgaları sistemindeki muhtemel karşılıkları ile gösterilmiştir. Bu bağlamda Türk tamgalarını yalnızca görmeye alışık olduğumuz ve Orhun bölgesinde görülen biçimleri ile düşünmememiz gerekmektedir. Bu sebeple karşılıklarını gösterdiğimiz tamgaların estetik şekillerinin birebir aynı olmasını da beklememeliyiz. Zira yazısını incelediğimiz taşın üzerine tamgaların yüksek bir teknoloji ile yazılmadığı anlaşılmaktadır. Tapınaktaki tamgalar - Tablo I'de de görüleceği üzere - Talas, Orhun ve Yenisey bölgelerinde farklı estetik biçimleri ile karşımıza çıkabilmektedir. Tablo I'de sunulan Türk tamgaları ile tapınakta yer alan yazıt üzerindeki harf işaretlerini karşılaştırmak amacıyla kapsamlı bir "Karşılaştırma Tablosu" hazırlanmıştır. Bu tabloda, tapınak taşına kazınmış tamgalar, olası karşılıkları ile birlikte sistematik bir biçimde sıralanacaktır. Böylece, söz konusu tamgaların Türk yazı sistemleriyle olan benzerlikleri ve muhtemel bağlantıları daha net bir şekilde ortaya konulacaktır.

ŞEKİL I: Tapınaktaki Anıtın Ön Yüzü.¹⁷

Tapınaktaki taşın ön yüzünde çözümlenmesi mümkün olan tamgaları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

4

¹⁵ Yadigar Aliyev, "K Chteniyu Epigraficheskikh Pamyatnikov Kavkazskoy Albanii (Azerbaydzhana) (Pamyatniki iz Mingechura)", *Filologiya - Sotsial'nyie kommunikatsii*, Uchyonyye zapiski Tavricheskogo natsional'nogo universiteta im. V. I. Vernadskogo, C. 23 S. 62. № 3, 2010, s. 85-92.

¹⁶ İsmail Doğan, *Kafkasya'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, TDK, Ankara 2019, s. 244.

¹⁷ Vahidov, *age*, s. 138.

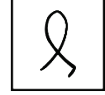
-Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda vardır.

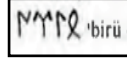

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. Olduğu biçimi ile Türk tamgalarının Kuzey Kafkasya grubunda vardır.¹⁸ Aynı zamanda kalın "Ab" tamgasının nadir görünen biçimi.¹⁹ **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

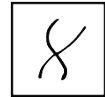
- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. Karakent Kumuş yazıtındaki "Ç" tamgası²⁰, aynı zamanda Kuban Don ve Yenisey yazıtlarında sıklıkla görülmektedir.²¹ **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. Birebir karşılığı vardır.²² Burada yazıldığı biçimiyle yazılmış sözcükten örnek: **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda vardır.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. Farklı estetik biçimlerde görebilmemiz mümkündür.²⁴ **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. İlk örneği Esik Kurganında vardır.²⁵ **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

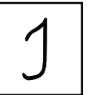
- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. Birebir aynı estetik biçimi de vardır.²⁶ **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

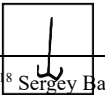
- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. Kuzey Kafkasya'daki Türk tamgaları grubundan. Bir örneği Stelin yazısında vardır.²⁷ Aşağı Ahrız eski şehrindeki Stelin kitabesi örneğinde de görüldüğü üzere tapınaktaki yazı Kuzey Kafkasya Türk tamgaları grubuna daha yakındır. **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. Türk tamgalarının Kuzey Kafkasya grubunda aynı şekilde vardır.²⁸ Atilla'nın hazinesi olarak bilinen buluntular üzerindeki tamgalarda da vardır.²⁹ Ters biçimi Kuzey Kafkasya Kuban yazıtlarında mevcuttur.³⁰ Diğer tamgalar gibi bu tamganın iki yönlü biçimleri vardır. **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

¹⁸ Sergey Bayçarov, *Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri*, çev. Muvaffak Duranlı, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1996, s. 97.

¹⁹ Dmitriy Dmitrievich Vasil'yev, *Graficheskiy fond pamyatnikov tyurkskoy runicheskoy pis'mennosti aziatskogo areala*, Izdatel'stvo Nauka, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literatury, Moskva 1983, s. 101

²⁰ Doğan, *age*, 91. yazıt, s. 216.

²¹ Igor' Leonidovich Kyzlasov, *Runicheskiye pis'mennosti Evraziyskikh stepey*, Izdatel'skaya firma Vostochnaya literatura, Moskva 1994, s. 55.

²² Vasil'yev, *age*, s. 103.

²³ Altay Sarsenovich Amanzholov, *Istoriya i teoriya drevnyurkskogo pis'ma*, Mektep, Almaty 2003, s. 64.

²⁴ Vasil'yev, *age*, s. 139.

²⁵ Kamal Akishev, *Kurgan Issyk*, Iskusstvo, Moskva 1978, s. 71.

²⁶ Vasil'yev, *age*, s. 135.

²⁷ Bu kitabede ters "Er" tamgasının benzer biçimini ve kare şeklinde yazılan tamga işaretini görebilmek mümkündür. Doğan, *age*, s. 220.

²⁸ Mingçeçevir'deki tapınaktaki tamgaları, Türk tamgalarının Bayçarov tarafından derlenen Kuzey Kafkasya grubu tablosundaki görebilmek mümkündür. Bayçarov, *age*, s. 97.

²⁹ Bayçarov, *age*, s.140.

³⁰ Kyzlasov, *Runicheskiye pis'mennosti*, s. 30.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır.³¹ Birebir aynı biçimi de vardır.³² Aynı şekilde Talas yazıtlarında da sıklıkla görülmektedir.³³ **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda vardır.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır.³⁴ **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

Tapınaktaki taşın ilk yüzündeki (Şekil I.) tamgaların devamı:

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. Avrupa ve Kafkasya'daki³⁵ Türk tamgalarına benzer özellikte "a/e" tamgası. **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda vardır.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda ve **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. Özellikle Yenisey yazıtlarında görülmektedir.³⁶

- Karşılaştırma Tablosu'nda ve **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

Aşağıdaki çözümler taşın ikinci yüzüne aittir. Buradaki 16 harf işareti içerisinde de yine taşın ön yüzünde (Şekil I.) görülen aynı üç tamga Alban alfabe sıralamasında vardır. Taşın bu yüzündeki yine birbirinden farklı diğer 12 harf işareti ise Alban alfabe tablosunda (Tablo II.) bulunmamaktadır.

³¹ Tablo I.'deki tamgalar örneğinde de görüldüğü üzere bir sıra tamgalar ters yazılabilmektedir.

³² Vasil'yev, *age*, s. 131.

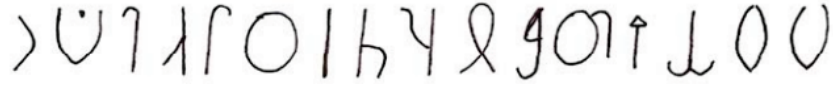
³³ Diğer tamgalarda olduğu gibi "Er" tamgasının da ters biçimi Yenisey ve Talas yazıtlarında rastlanan bir durumdur. Bkz., Şekil, V.

³⁴ Türk tamgalarını görmeye alışık olduğumuz ve Orhun bölgesinde görülen biçimleri ile düşünmememiz gerekmektedir. Tamgalar ayrı ayrı bölgelerde farklı biçimleri ile karşımıza çıkabilmektedir.

³⁵ Doğan, *age*, 91. yazıt, s. 216, 92. yazıt, s. 217.

³⁶ Igor' Leonidovich Kyzlasov, *Eniseyskaya pis'mennost' drevnehakasskogo gosudarstva*, Khakasskoe knizhnoe izdatel'stvo, Moskva-Abakan 2017, s. 137.

*Şekil V: Tapınaktaki Anıtın İkinci Yüzü.*³⁷

ŞEKİL V'de Yer Alan Harf İşaretleri

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. **Tablo II.**'de Alban alfabesinde yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda ve **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. **Tablo II.**'de Alban alfabesinde yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. Benzer biçimi ile Avrupa'daki Türk tamgaları grubu içerisinde vardır. ³⁸ **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. **Tablo II.**'de Alban alfabesinin tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. **Tablo II.**'de Alban alfabesi tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda ve **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda ve **Tablo II.**'de Alban alfabesi tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. **Tablo II.**'de Alban alfabesinin tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda ve **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

³⁷ Kamilla Vasil'evna Trever, *Kavkazskoy Albanii - IV v. do n. e. - VII v. n. e.*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1959, s. 336.

³⁸ Kyzlasov, *Runicheskiye pis'mennosti*, s. 66.

Vahidov'un çalışmasında üzerindeki harflerin sayından ve biçiminden sözlü olarak bahsedilse de taşın yalnızca bir yüzü verilmiştir. Trever'in çalışmasında ise taşın dört yüzü de verilmiştir.³⁹ Aşağıda ise taşın üçüncü yüzü verilmiştir ve taşın bu yüzündeki tamgalar içerisinde yalnızca yukarıda çözümlemeye çalıştığımız yüzlerinde olmayan tamgalar incelenecektir. Tekrara varmamak adına yukarıda incelediğimiz harf işaretlerini yeniden değerlendirmeyeceğiz. Taşların çevrimiçi kaynaklarda ve kitaplardaki fotoğrafları artık yüksek çözünürlüğünü yitirmiş, bazı fotoğraflardaki yazılar silik olarak verilmiştir. Taşın üçüncü yüzünde üst kısımdaki uzun metnin sağ alt köşesinde küçük bir yazı bulunmaktadır. Taşların tarafımızdan kullanılan görselleri mümkün olan en yüksek çözünürlüğü olan ve harflerin silinmediği versiyonlarıdır. Aliyev'in araştırmasında, taşın üzerindeki harf işaretleri birebir karşılığı ile verilmeye çalışılmıştır.⁴⁰ Diğer çözümlemeler ise, bazı işaret ve simgelerin tahmini olarak verilmesinden dolayı gerçeklik payı şüpheli durmaktadır. Taşın üzerindeki çatlaklar, kırıklar ve lekeler da bazı harf işaretlerinin aydın bir şekilde görülmesini engellemektedir. Taştaki harf işaretlerini okurken tahmini benzetmelerden yola çıkarak taşın üzerinde olmayan işaretlerin gösterilmesinden çekindik. Aynı zamanda taşın üzerinde yazılmış işaretlerin de doğrudan yazıldığı biçimi ile Türk tamgaları içerisinde karşılığını vermeye çalıştık.

ŞEKİL VII: Tapıntaktaki Anıtın Üçüncü Yüzü

Taşın yukarıdaki yüzlerinde görülmeyen ancak III. yüzünde olan tamgalar:

- Karşılaştırma Tablosu'nda ve **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur. Kazakistan'daki Taraz yazıtında,⁴¹ Kuzey Kafkasya'da ve Esik Kurgan yazıtında⁴²

görülen tamga biçimlerindendir.⁴³

- Karşılaştırma Tablosu'nda ve **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

Taşın üçüncü yüzünde yer alan yazının (Şekil VII) sağ alt kısmında, üç harf işaretinden oluşan bir ibare tespit edilmiştir. Bu üç harfin konumu, taş üzerindeki metnin sağdan sola doğru yazıldığına dair önemli bir gösterge sunmaktadır. Şekilde de görüldüğü üzere, söz konusu üç harf sağ tarafa yerleştirilmiştir. Eğer taş üzerindeki uzun metin soldan sağa doğru yazılmış olsaydı, yukarıda yeterli alan kalmaması durumunda, aşağıya eklenen küçük yazının metnin genel yazım yönüne uygun olarak sol alt köşede bulunması beklenirdi. Ancak,

³⁹ Trever, *age*, s. 336.

⁴⁰ Aliyev, *agm*, s. 88, 89.

⁴¹ Napil Bazylkhan, "Drevnetyurkskiye pis'mennyye pamyatniki Kazakhstana", *Türkologia*, № 5-6, Turkistan 2008, s. 121.

⁴² Amanzholov, *age*, s. 223-224.

⁴³ Doğan, *age*, s. 21.

mevcut durumun aksine, bu ibarenin sağ alt köşeye yazılmış olması, metnin sağdan sola doğru yazıldığını düşündürmektedir.

Bu tespit, incelenen metnin Alban yazı sisteminden farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Zira bilindiği üzere Alban alfabesi soldan sağa doğru yazılmaktadır. Buna karşılık, Türk tamgalarının yazım yönü, diğer örneklerde de görüldüğü üzere, genellikle sağdan sola doğrudur. Bu durum, taş üzerindeki yazının Alban alfabesiyle değil, Türk tamga sistemine dayalı bir yazı geleneğiyle oluşturulmuş olabileceğine işaret etmektedir. Üç harften oluşan bu yazıda, yalnızca soldan birinci tamga hem Türk tamgaları sisteminde hem de Alban alfabesinde benzer bir biçimde yer almaktadır:

- **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda vardır.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. Birebir aynı estetik ölçülerde Türk tamgaları sisteminde vardır ve a/e sesini vermektedir.⁴⁴ **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

Sağdaki tamga taşın üzerindeki çukur ve çatlaklardan bakıldığında ise bu şekilde gözükmekte ve bu haliyle

dolayı aydın bir şekilde okunamasa da ilk bakıştan de **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda karşılığı

Aşağıdaki görselde ise tapınaktaki yazıtın dördüncü yüzü bulunmaktadır:

ŞEKİL VIII: Tapınaktaki Anıtın Dördüncü Yüzü

Taşın bu yüzündeki harf işaretlerini de çözümlmeye çalışacağız.

-Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. Güney Yenisey Türk tamgaları arasında ters "Al" tamgası olarak vardır.⁴⁵ **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda diğer estetik biçimleri sıralanmıştır. **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

- Karşılaştırma Tablosu'nda ve **Tablo II.**'de Alban alfabe tablosunda yoktur.

⁴⁴ Vasil'yev, *age*, s. 95.

⁴⁵ Kyzlasov, *Runicheskiye pis'mennosti*, s. 45.

Karşılaştırma Tablosu

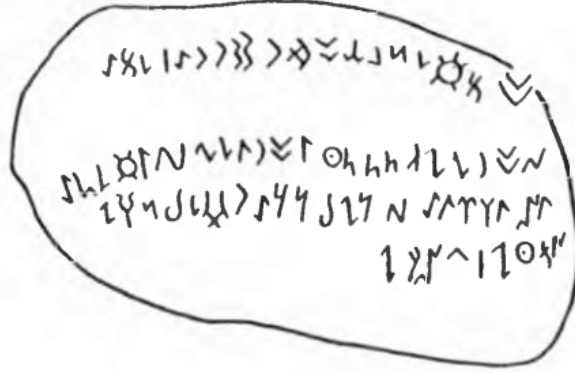
Kafkas	Talas	Yenisey	Orhun	Mingeçevir	Ses Değerleri
	𐰃𐰄𐰅𐰆	𐰃𐰄𐰅𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊𐰋	𐰃𐰄𐰅	𐰃𐰄	ar
	𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇	ab
①	𐰇𐰈	𐰇𐰇𐰈𐰈𐰈𐰈𐰈𐰈𐰈	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰈𐰈	𐰇𐰈	aş
	𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇	eb
	𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇	et
	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇	𐰇	az
	𐰇	𐰇𐰇𐰈𐰈𐰈𐰈𐰈𐰈𐰈	𐰇𐰇𐰈	𐰇	aş
	𐰇	𐰇	𐰇	𐰇	el
	𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇	𐰇	er
	𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇	𐰇	aç
	𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇	𐰇	a/e
	𐰇	𐰇	𐰇	𐰇	es
	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇	em
	𐰇	𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇	𐰇	o/u
	𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇	ey
	𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇	𐰇	aç
	𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇	𐰇	ı/i
	𐰇	𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇	ant
	𐰇	𐰇𐰇	𐰇	𐰇	ok
	𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇	as
	𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇𐰇	𐰇𐰇	al
	𐰇	𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇𐰇	𐰇	𐰇	eñ
𐰇					

Tablo III: Bu Tablo Tablo I’de Sunulan Türk Tamgaları Esasında Hazırlanmıştır.⁴⁶

⁴⁶ Bu araştırma için “Karşılaştırma Tablosu”nun hazırlanmasında teknik desteğini sağlayan ve karşılaştırılan tamgaları sistematik bir tablo hâlinde düzenleyen Altay Bozok’a teşekkür ederiz.

2. Türk Tamgalarının Çeşitliliği

Tapınakta incelediğimiz taşın ilk iki yüzünde gördüğümüz ters yazılmış “Er” tamgası aşağıda Şekil VI.’de verdiğimiz Kırgızistan’daki Talas yazıtları içerisinde de görüldüğü gibi ters biçimi ile de yazılabilmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi tamgaların çoğu zaman ters yazılmış biçimleri ile karşılaşabiliyoruz. Tamgaların yönleri sağa, sola, yukarıya ve aşağıya doğru olmakla ters yazıldıklarını aşağıda verdiğimiz **Tablo I.**’deki Türk tamgaları listesinde de görebilmek mümkündür. Bu açıklamalı görsel örneğini vermemizin sebebi, tapındaki bazı harf işaretlerinin ters yazılış biçiminden yola çıkılarak kökeninin başka yerlerde aranmasının önüne geçmektir. Türk tamgalarının Asya sahasındaki farklı grafik biçimlerini derleyen Vasilev’in araştırmasında da ters “Er” tamgasını görmek mümkündür.⁴⁷ Aşağıda verilen Talas yazıtında da tamgaların ters yazılmış biçimlerini görebilmek mümkündür.

Şekil VI: Talas Yazıtı

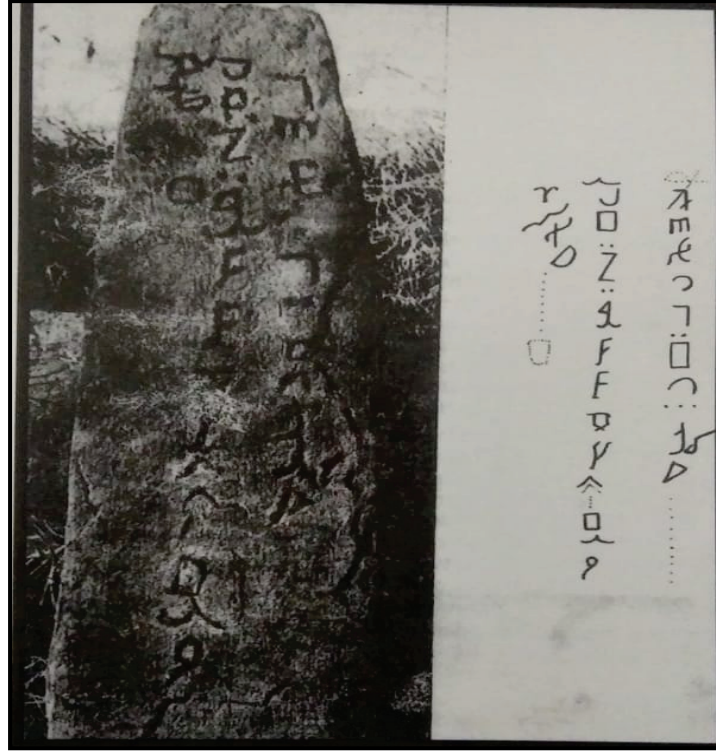
Günümüzde Latin harfleri kağıda yazıldığı zaman yazan kişinin yazı biçimine göre farklı gözüktüğü gibi, taşlara yazılan tamgalar da yazan kişilerin yazı üsluplarına ve yazmak için kullandıkları teknolojiye göre de farklı şekillerde karşımıza çıkabilmektedir. Örnek olarak, VI.-VIII. yy. Türk Kağanlığı zamanındaki yazıtlar estetik görünümü açısından daha düzenli durmaktadır. Zira bu yazılar devletin resmî belgeleri niteliğindedir ve daha özenli bir teknolojik alet kullanılarak yazılmıştır. Aşağıda Şekil, II.’de gösterilen kitabe Aşağı Arhız eski şehrindeki Stelin kitabesidir.⁴⁸ Aşağı Arhız kenti Kuzey Kafkasya’da yerleşmektedir. Mingeçevir’deki tapınakta bulunan aşağıdaki tamgaları aynı şekilde orada da görebilmek mümkündür. Bu örnekte de görüleceği üzere yazısını incelediğimiz tapındaki harf işaretleri Kuzey Kafkasya Türk tamgaları grubuna daha yakın durmaktadır. Stelin kitabesinde de örnekleri bulunan Mingeçevir tapınağındaki tamgalar:

ŞEKİL I’de Tapındaki Anıtın Ön Yüzünde İncelenen Tamgalar

⁴⁷ Vasil’ev, Tablitsa № 24. age, s. 131.

⁴⁸ Doğan, age, s. 221.

Şekil II: Stelin Kitabesi

Aşağıda sunulan **Tablo I.**'de Yenisey, Orhun ve Talas civarında bulunan yazıtlardaki tamgaların birçoğu gösterilmiştir. Tabloda sağdan sola doğru bakıldığında bir tamganın birçok farklı biçimini görebiliyoruz. Aynı ses değerlerine malik olmakla birlikte yine Türkler tarafından kullanılan Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki estetik farklar Türk yazılarına özgü bir durumdur. Albania'daki tapınakta bulunan harf işaretlerinin estetik farkı da Kuzey Kafkasya, Talas, Orhun ve Yenisey tamgaları arasındaki estetik fark gibidir. Her ikisinde de farklı yazım biçimleri ile aynı tamgalar vardır. Türk tamgalarının muhtemelen Hunlar döneminde kullanılan daha eski biçimini dikkate aldığımızda da yazılış biçimleri arasındaki estetik farkların olması doğal bir durum arz ediyor. Farklı bir örnek olarak Esik Kurganında bulunan yazının⁴⁹ da Türk tamgalarının benzer şekilde farklı estetik biçimi olduğunu görüyoruz. Aşağıdaki görsel Tuva'daki Uyük Nehri'nde bulunan Tuva'da Minusinsk müzesinde korunan bir mezar taşıdır. Taşın üzerinde, incelediğimiz tapınaktaki tamgaları görebilmek mümkündür.⁵⁰ Bu görsel aynı zamanda diğer tamgaların da farklı estetik biçimde yazıldığını belgeleyen örneklerden biridir.

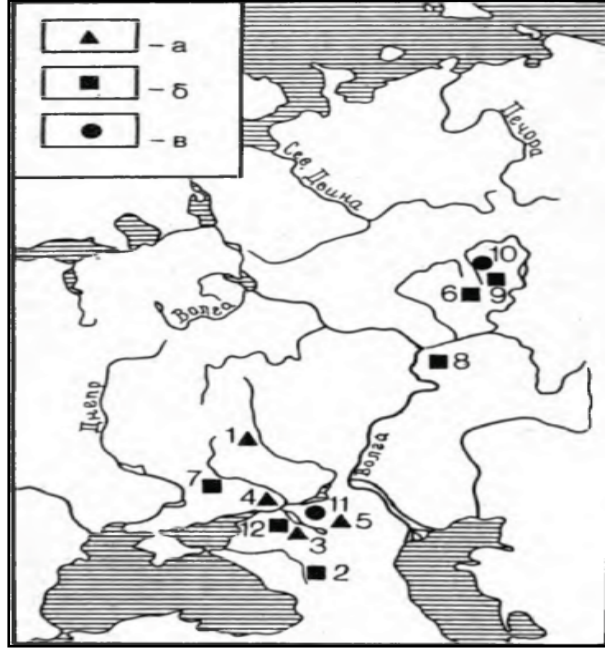

Şekil III: Tuva'daki Uyük Nehri'nde Bulunan Bir Mezar Taşı.

⁴⁹ Akishev, *age*, s. 71.

⁵⁰ Kyzlasov, *Eniseyskaya pis'mennost'*, s. 137.

Tapınakta bulunan harflerin, Türk tamgaları sisteminde belirlenen karşılıkları incelendiğinde, aynı fonetik değere sahip tamgaların farklı estetik biçimlerde yazılabildiği görülmektedir. **Tablo 1.**'de sunulan Türk tamgalarının çeşitliliği dikkate alındığında, bazı tamgaların birbirine benzediği, ancak önemli ölçüde farklılık gösteren örneklerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Türk tamgaları sisteminin tüm harfleri ve işaretleri kesin ve değişmez kurallara sahip sabit bir yazım sistemi olmadığını ortaya koymaktadır. Bu değişkenlik, büyük ölçüde tamgaların harf olarak kullanılmadan önce, ongun, simge ve inanç dünyasına ilişkin işaretler olarak işlev görmesinden kaynaklanmaktadır. Tamgaların harf sistemine dönüşümünün ikinci evresinde, yani yazı fonksiyonu kazandıktan sonra, önceki biçimlerinin belirli ölçüde korunmuş olduğu gözlemlenmektedir. Bunun yanı sıra, söz konusu farklılıklar, yalnızca estetik kaygılardan ve yazım üslubundan da kaynaklanmaktadır. Yazı sisteminin gelişim düzeyi ve yazıyı yazan kişinin üslubu, tamgaların şekilsel çeşitliliğini etkileyen unsurlar arasında yer almaktadır. Günümüzde dahi Latin harfleri bireylerin el yazısı stillerine göre farklı biçimlerde yazılabilmektedir.

Şekil IV: Türk Tamgalarının İdil ve Kuzey Kafkasya Civarında Yayılım Alanı

Bu bağlamda, Kızlasov tarafından hazırlanan yukarıdaki harita, Kuzey Kafkasya, Karadeniz ve Hazar'ın kuzey bölgelerinde tespit edilen Türk tamgalarının dağılımını göstermektedir.⁵¹ Kızlasov, söz konusu yazıtları **a - Don, b - Kuban, c - Don-Kuban** olmak üzere üç ana gruba ayırmaktadır. Haritada yukarıdan aşağıya doğru dörtgen, kare ve daire şeklinde işaretlenen noktalar incelendiğinde, Türk tamgalarının yayılımının, Türklerin Kafkasya'nın güneyine ilerlemesiyle birlikte bu bölgeye doğru devam ettiği anlaşılmaktadır. Türk topluluklarının Güney Kafkasya'ya yayılmasıyla birlikte, tamgaların da doğal olarak bu bölgeye taşındığı görülmektedir. Orhun, Yenisey ve Talas kıyılarında kullanılan tamgaların Doğu Avrupa'ya kadar yayılmış olması, benzer bir sürecin Güney Kafkasya'da da gerçekleşmiş olabileceğini düşündürmektedir. Sonuç olarak, söz konusu bölgeler, tarih boyunca Türk boylarının yaşadığı ve kültürel etkileşimde bulunduğu alanlar olup, Türk tamgalarının burada varlık göstermesi, tarihsel bağlamda doğal bir süreç olarak değerlendirilebilir.

Tapınaktan bulunan yazıtın Alban alfabesiyle yazıldığını iddia etmek, mevcut istatistikî veriler ve eldeki somut kanıtlar ışığında oldukça güç görünmektedir. Eğer Alban alfabesine ait tam liste günümüze ulaşmamış olsaydı, bu yazıtın da Alban harfleriyle yazılmış olabileceği yönünde bir varsayım ileri sürülebilirdi. Ancak, elimizde hem harf biçimleri hem de toplam sayısı kesin olarak bilinen 52 harften oluşan bir Alban alfabesi bulunmaktadır. Öte yandan, incelenen yazıtta Alban alfabesiyle benzerlik göstermeyen ve tamamen bağımsız olduğu açıkça görülen 38 farklı harf işareti tespit edilmiştir. Mevcut alfabeler incelendiğinde, genel olarak bir dilin yazımını sağlamak için 30 civarında harf işaretinin yeterli olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, Alban alfabesinde yer almayan ve birbirinden bağımsız 38 harfin varlığı, incelenen yazıtın Alban alfabesiyle yazılmış olamayacağını ortaya koymaktadır. Eğer Alban alfabesinin harf biçimleri ve tam listesi bilinmiyorsa, söz konusu yazıtın da Alban yazı sistemine ait olabileceği yönünde bir değerlendirme yapılabilirdi. Ancak,

⁵¹ Kyzlasov, *Runicheskiye pis'mennosti*, s. 14.

elimizdeki kesin veriler göz önünde bulundurulduğunda, yazıtın Alban alfabesiyle yazıldığını öne sürmek bilimsel olarak geçerli bir argüman değildir.

Yazıtta yer alan okunması mümkün olan toplam 43 farklı harf işaretinin yalnızca 5 tanesi Alban alfabesiyle benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte, bu 5 işaretin 4'ünün de Türk tamga sisteminde doğrudan karşılığı bulunmaktadır. Bu durum, söz konusu yazıtın bağımsız bir alfabe sistemine dayandığını ve dolayısıyla farklı bir dil ile etnik yapıya işaret ettiğini göstermektedir. **Tablo I**'de, Talas, Yenisey ve Orhun kıyılarında kullanılan Türk tamgalarının karşılıkları ve farklı yazılış biçimleri verilmiştir. Burada dikkat çeken önemli bir husus, aynı tamganın coğrafi konuma ve döneme bağlı olarak estetik farklılıklar gösterebilmesidir. Örneğin, Orhun kıyılarında kullanılan bir tamga, Talas veya Yenisey bölgesinde biçimsel varyasyonlarla yer alabilmektedir. Ancak bu durum, söz konusu tamgaların birbirinden bağımsız sistemler olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine, bunlar ortak bir yazı sisteminin farklı estetik formları olarak değerlendirilmelidir. Aynı şekilde, Albania topraklarında bulunan tapınaktaki yazıtta yer alan harf işaretleri de Türk tamgalarının farklı varyasyonları olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, yazıtın sağdan sola doğru yazılmış olması da bu yazı sisteminin Orhun, Talas ve Yenisey gelenekleriyle ortak yönleri sahip olduğunu gösteren bir diğer önemli kanıttır. Bu bağlamda, yazıtın karakteristik özellikleri ve harf işaretleri karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğinde, Alban alfabesiyle yazıldığı yönündeki iddialar bilimsel açıdan geçerliliğini yitirmektedir. Tablolar kısmında sunulan **Tablo II**'de Alban alfabesine ait harfler verilmiş olup, bu sistem ile tapınaktan bulunan yazıt arasındaki farkları açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Tapınaktan bulunan yazıtın bir kısmının Ermeni, bir kısmının ise Alban alfabesiyle yazıldığına dair iddialar öne sürülmüşse de, incelenen yazıtın Türk tamga sistemine ait olduğu yönündeki veriler daha güçlü ve somut delillere dayanmaktadır.⁵² Aşağıda verilen tablolarda Alban alfabesi sistemine ilişkin detaylar sunulmuştur. Bilindiği üzere, Alban alfabesi ilk kez 1937 yılında Abuladze tarafından Ecmiadzin el yazmaları arasından tespit edilmiştir. Söz konusu alfabe, 15. yüzyıla ait Foma Metsopetsi okuluna ait bir Ermeni dil ders kitabında, Yunanca, Süryanice, Latince, Gürcüce, Kiptice ve Arapçayla birlikte 52 harften oluşan Alban alfabesiyle birlikte verilmiştir.

SONUÇ

Bu araştırma, Mingeçevir'deki tapınakta bulunan yazıtın içerdiği harf işaretlerinin, geleneksel olarak kabul edilen Alban alfabesinden çok, Türk tamgalarıyla örtüştüğünü ortaya koyarak bölgenin yazı ve kültür tarihine dair yerleşik kabulleri sorgulayan bulgular sunmuştur. Araştırmanın öne çıkan bulguları şu şekilde maddelenebilir:

a) Alban yazıtında Türk tamgaları hakimdir:

Mingeçevir'de bulunan tapınak yazıtı, geleneksel olarak kabul edilen 52 harfli Alban alfabesiyle değil, ağırlıklı olarak Türk tamgalarıyla yazılmıştır. Bu bağlamda harf dağılımı dikkat çekicidir:

Toplam 43 harf işaretinden;

30'u Türk tamgalarıyla doğrudan örtüşmektedir.

10'u her iki sistemde de yer almamaktadır.

Sadece 5'i Alban alfabesinde bulunmakta, bunlardan 4'ü Türk tamgalarına da benzemektedir.

b) Alban alfabesiyle yazıldığı iddiası çürütülmüştür:

38 harfin Alban alfabesinde yer almaması, bu yazıtın Alban alfabesiyle yazılmış olamayacağını güçlü şekilde ortaya koymaktadır.

c) Yazı yönü de farklılık göstermektedir:

Yazıt sağdan sola yazılmıştır; bu da Alban yazı geleneğinden değil, Türk tamga sisteminden kaynaklanan bir özelliktir.

ç) Türk tamgalarının coğrafi yayılımı geniştir:

Orhun dışında, Kuzey Kafkasya, Talas, Yenisey ve Doğu Avrupa bölgelerinde de Türk tamgalarının benzer estetik biçimlerde kullanıldığı tespit edilmiştir.

d) Türk kültürel varlığı daha erken dönemlere uzanmaktadır:

Bulgular, Kafkasya'da Türk izlerinin sanılandan çok daha eski dönemlere dayandığını göstermekte ve geleneksel tarih yazımını yeniden sorgulamayı gerektirmektedir.

⁵² Vahidov, *age*, s. 137-142.

e) Yazıtın dilsel analizi henüz tamamlanmamıştır:

Tamgaların ses değerleri üzerindeki belirsizlik devam etmekle birlikte, şekilsel benzerlikler güçlü kanıtlar sunmaktadır.

Sonuç olarak, epigrafik analizlerin derinleştirilmesi, teknolojik okuma yöntemlerinin kullanılması ve bölgede gerçekleştirilecek yeni arkeolojik kazılar, söz konusu yazıtın dilsel çözümlemesine önemli katkılar sunabilir. Aynı zamanda bu çalışma, Kafkasya'daki etnik ve kültürel etkileşimlerin tarihsel derinliğine ışık tutmakta; Türk tarihinin bu coğrafyadaki varlığına dair yerleşik kabulleri sorgulayan ve bölgesel kültürel haritanın yeniden değerlendirilmesini gerekli kılan yeni bir bakış açısı geliştirmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

This study provides a detailed analysis of the letter signs found on historically significant inscribed stones in Caucasian Albania. Located in the southern Caucasus, within the present-day borders of the Republic of Azerbaijan, this region has historically served as a crossroads for various ethnic groups and writing systems. One of the most notable writing systems in this region, known in the literature as "Caucasian Albania," is the "Albanian alphabet," consisting of 52 letters and registered in the Matenadaran Archive. However, archaeological studies conducted in the region suggest that not only the Albanian alphabet but also other writing systems may have been used.

In this context, the primary research question of this study is to determine which writing system the inscriptions on the temple stones in Mingechevir belong to. Traditional historical narratives have claimed that these inscriptions were written in the Albanian alphabet, a script attributed to the Christianized peoples of Caucasian Albania and preserved in sources such as the Matenadaran Archive. However, this study challenges that assumption by critically examining the hypothesis that the inscriptions were largely composed using Turkic tamgas, an ancient symbolic system deeply rooted in the cultural heritage of early Turkic communities. This hypothesis is supported by comparative analyses demonstrating that the inscriptions are closer to the Turkic tamga system in terms of form, aesthetics, and phonetic resemblance. The visual structure and repetitive patterns of certain signs display striking similarities to tamgas found in Talas, Orkhon, Yenisei, and other regions historically associated with early Turkic populations. Such parallels suggest that the inscriptions may represent a localized adaptation or extension of a broader Turkic symbolic repertoire. Moreover, the right-to-left writing direction of the Mingechevir inscriptions aligns more closely with known Turkic inscriptional practices than with those of the Albanian alphabet. Furthermore, examinations of the political and cultural history of the region indicate that Caucasian Albania was not limited to the Albanian people alone but was shaped under the influence of multiple political powers such as the Parthians, Sasanians, and Huns. These diverse ruling entities introduced new cultural elements into the region, including writing traditions, administrative systems, and symbolic expressions. Therefore, it is expected that the writing systems used in the region would also reflect this dynamic cultural interaction and diversity. The complex sociopolitical landscape of the Caucasus, characterized by waves of conquest, migration, and religious transformation, provided fertile ground for the coexistence and blending of various scripts and languages. This research aims to determine the writing system of the Mingechevir inscriptions through historical documents, epigraphic findings, and linguistic analyses. By integrating interdisciplinary approaches—drawing from archaeology, comparative philology, and semiotics—the study seeks to offer a more comprehensive understanding of the inscriptions' origins. Ultimately, identifying the script used at Mingechevir will contribute to broader debates on the cultural history of the Caucasus and may revise long-held assumptions about the early presence and influence of Turkic peoples in the region.

Methodology

This study employs epigraphic examination and comparative analysis methods. The stone inscriptions found in the Mingechevir temple were systematically compared with Turkic tamgas from the Orkhon, Yenisei, Talas, Eastern European, and North Caucasian regions. The comparative process considered the following factors:

- **Form characteristics of the letter signs:** The shape, drawing techniques, and stylistic differences of the letter signs identified in the inscriptions were examined.
- **Writing direction:** The study evaluated whether the inscriptions were written from right to left or left to right.
- **Aesthetic structure:** The calligraphic features and engraving techniques of the letter signs were analyzed.

- **Phonetic values:** The phonetic compatibility of the letters in the inscription with known Turkic tamgas was examined.

- **Epigraphic context:** The content and context of the inscription were analyzed within the historical processes of the period.

- **Comparative database:** The inscriptions were compared with similar inscriptions found in other archaeological sites.

-

The analyses conducted using these methods provided a comprehensive assessment of whether the letter signs on the stone matched the traditional Albanian alphabet. Furthermore, the physical structure and engraving style of the inscription were examined in comparison to the epigraphic traditions of the period.

Findings and Discussion

The inscriptions obtained from the temple were analyzed in detail within the scope of this study. The analyses revealed that the inscriptions on the stone contain 43 different letter signs. Of these, 30 were found to be part of the Turkic tamga system. Additionally, 10 signs were identified as belonging neither to the Turkic tamga system nor to the Albanian alphabet. Among the remaining five signs, four had similar counterparts in the Turkic tamga system. These findings challenge the traditional view that the Mingechevir inscriptions were written in the Albanian alphabet. A comparison with the 52-letter Albanian alphabet shows that 38 of the letters in the examined inscriptions are not present in the Albanian alphabet. Moreover, the fact that the inscription was written from right to left is inconsistent with the writing direction of the Albanian alphabet. Since historical records indicate that Turkic tamgas were generally written from right to left, this strengthens the argument that the inscriptions were composed using Turkic tamgas. The findings provide significant insights into the diversity of writing systems in the region and how they evolved over time. The fact that the majority of letter signs in the inscription resemble Turkic tamgas suggests that the Turkic presence in the region dates back further than previously thought. In this regard, it is believed that Turkic cultural traces in the Caucasus were shaped not only through migration movements but also through permanent settlements and political influences. Additionally, the stylistic analyses of the inscriptions were examined in relation to the different writing traditions adopted in the region throughout various historical periods. In this context, the aesthetic and technical characteristics of the inscriptions provide valuable information about the origins of the regional writing tradition. Furthermore, the recurrence of certain signs across different stones indicates a standardized use of symbols, possibly representing a coherent writing system rather than random markings or decorative elements. This raises important questions about the literacy practices and symbolic communication methods of the community that produced the inscriptions. The spatial distribution of the inscriptions within the temple architecture also suggests a purposeful placement, which may point to ritualistic or administrative uses of writing. These elements, taken together, contribute to a more nuanced understanding of how writing was integrated into the cultural and religious practices of early societies in the Caucasus.

Conclusion

The findings of this study provide compelling evidence that the inscriptions on the Mingechevir temple stones were not written in the traditional Albanian alphabet, as widely assumed in the existing historiography. Instead, comparative analyses with Turkic tamgas suggest that the majority of the identified letter signs correspond structurally and symbolically to elements within the Turkic symbolic system. This challenges conventional narratives about the scriptural history of Caucasian Albania and implies that Turkic cultural presence in the region may have manifested in written forms much earlier than previously acknowledged. These results make a significant contribution to the history of writing systems in the Caucasus, revealing a complex and multilayered landscape of linguistic and cultural interaction. The systematic identification of tamga-like signs opens new pathways for understanding not only the diffusion of writing practices but also the extent of Turkic influence across the broader South Caucasus. Future studies should integrate advanced epigraphic methods, digital imaging, and computational analysis to facilitate the accurate decipherment of the inscriptions and uncover potential grammatical or syntactic patterns. Such approaches could shed light on whether the inscriptions convey coherent texts or functioned symbolically. Additionally, archaeological excavations in and around the Mingechevir site may reveal further inscribed materials that can provide contextual data about the usage and temporal layers of these signs.

KAYNAKÇA

- AKİSHEV, Kamal, *Kurgan Issyk*, Iskustvo Publishers, Moskva 1978.
- ALİYEV, Yadigar, “Ko chteniyu epigraficheskikh pamyatnikov Kavkazskoy Albanii (Azerbaydzhan) (Pamyatniki iz Mingechavra)”, *Filologiya, Sotsial’nyye kommunikatsii*, Uchyonyye zapiski Tavricheskogo natsional’nogo universiteta im. V. I. Vernadskogo, C. 23, S. 62, № 3, 2010. ss. 85-92
- ALİYEV, Yadigar, *Azərbaycanın Qədim Türk Yazılı Abidələri*, Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi Yayınları, Bakı 2008.
- ALİZADA, Odar, *Erken Armenia Tarihyazımında Hun Anlatımı*, T. C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2024.
- AMANZHOLOV, Altay Sarsenovich, *Istoriya i teoriya drevnetyurkskogo pis'ma*, Mektep, Almaty 2003.
- BAYÇAROV, Sergey, *Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri*, çev. Muvaffak Duranlı, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1996.
- BAZYLKHAH, Napil, “Drevnetyurkskiye pis'mennyye pamyatniki Kazakhstana”, *Turkologiya*, № 5-6, ss. 37-38, Turkistan 2008, ss. 117-122.
- DASXURANÇI, Movses, *The History of the Caucasian Albanians*, çev. Charles James Frank Dowsett, Oxford University Press, New York Toronto 1961.
- DOĞAN, İsmail, *Kafkasya'daki Göktürk (Runik) İşaretili Yazıtlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- DUM-TRAGUT, Jasmine, “One or two? On Christological and Hierarchical Disputes and the Development of the Church of Albania (4th-8th centuries)”, *Caucasian Albania*, Ed. Jost Gippert and Jasmine Dum-Tragut, De Gruyter, Berlin/Boston 2023, ss. 167-229.
- EFENDİYEV, Nizami, *Kafkasya'da Hristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban Udi Kilisesi Örneği*, T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2018.
- JONES, Horace Leonard, *The Geography of Strabo*, C. 8, S. 5, XI/4/1-2, Harvard University Press, London 1989.
- KHALİLOV, M. Dzh, “Khristianskie pamyatniki Albanii (Azerbaydzhan) IV-X vekov”, *V: Religii Tsentral'noy Azii i Azerbaydzhan*, tom IV, Khristianstvo, nauch. Red. B. Amanbaeva, F. Asadov, K. Baipakov, R. Nazarov, Sh. Pidaev, UNESCO, Samarkand 2018, ss. 157-228.
- KONONOV, Andrey Nikolayevich, *Grammatika yazyka tyurkskikh runicheskikh pamyatnikov VII-IX vv*, Nauka, Leningrad 1980.
- KUTLUER, Oder, “Kafkas Albanlarının Kimliği”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 6, C. 2, Aralık 2021. ss. 35-59.
- KYZLASOV, Igor' Leonidovich, *Eniseyskaya pis'mennost' drevnehakasskogo gosudarstva*, Khakasskoe knizhnoe izdatel'stvo, Moskva-Abakan 2017.
- KYZLASOV, Igor' Leonidovich, *Runicheskkiye pis'mennosti Evraziyskikh stepey*, Izdatel'skaya firma Vostochnaya literatura, Moskva 1994.
- MAMEDOVA, Farida, *Politicheskaya istoriya i istoricheskaya geografiya Kavkazskoy Albanii (III v. do n. e. - VIII v. n. e.)*, Elm, Baku 1986.
- ŞANİDZE, Akaki, “Novootkritiy alfavit kavkazskiy albantsev i ego znaçenie dlya nauki”, *Instituta yazıka, istorii i material'noi kul'tury im. akd. N. Y. Marra*, Gruzinskogo Filiala Akademii Nauk SSSR, t. IV, Tbilisi 1938. ss. 1-68.
- TREVER, Kamilla Vasil'evna, *Kavkazskaya Albaniya - IV v. do n. e. - VII v. n. e.*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1959.
- VAHİDOV, Rahim, *Mingəçevir III-VIII əsrlərdə*, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı 1961.
- VASİL'EV, Dmitriy Dmitrievich, *Graficheskii fond pamyatnikov tyurkskoy runicheskoy pis'mennosti aziatskogo areala*, Glavnaya redaktsiya Vostochnoy literatury, Nauka, Moskva 1983.

EKLER

Talas	Yenisey	Orhun	Ses Değerleri
1 J	1 J 1 X 1	J	a/e
1 1	1 1 1 X X X 1	1 1	ı/i
X	> <	> } {	o/u
N N	N N N N N N N N	N N N N	ö/ü
J	J J J C 7 8 X	J J J J J Q	ab
X	X X X X X X X X	X X X X J	eb
λ	λ λ Y	λ Y	aç-iç
» » »	» » » » » » » »	» X	ad
X	X X + ⊗ ⊕ »	X X +	ed
X X X	X X X X X X X X	X X X	ağ
ε ε	ε ε ε ε ε ε ε ε	ε ε ε ε	eg
D D	D D D D D D D D	D D D D	ay
9	9 9 9 9 9 9 9 9	9 9	ey
N N N	N N N N N N N N	N N N	ak
↑	↓	↓	ok
	▷ ◁ ▷ ▽	▷ ◁	ık
7 7	7 7 7 7 X ε	7 7 7	ek
	β β β β β β	β β β β β	ök
J L L	J ✓ J L 1 Y L	J Y	al
Y	Y	Y	el

Tablo I/A: Orhun, Yenisey Ve Talas Havalisindeki Türk Tamgaları.⁵³

⁵³ Andrey Nikolayevič Kononov, Grammatika yazıka tyurkskikh runicheskikh pamyatnikov VII–IX vv., Nauka, Leningrad, 1980, s. 58-59.; A. S. Amanzholov, Istoriia i teoriia drevnetiurkskogo pis'ma, Mektep, Almaty, 2003, s. 58-59.

Talas	Yenisey	Orhun	Ses Değerleri
⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙	⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙	⊙ ⊙ ⊙ ⊙	em
) (	) (𐰢 𐰢	) 𐰢	an
𐰢 𐰢 𐰢	𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢	𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢	en
	𐰢 𐰢	𐰢 𐰢	any
𐰢	𐰢 𐰢 ⊙ ⊙ ⊙ 𐰢	𐰢	eñ
1	1 1 𐰢 𐰢	1	ap
𐰢 𐰢 𐰢 𐰢	𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢	𐰢 𐰢 𐰢	ar
𐰢	𐰢 𐰢 𐰢 𐰢	𐰢 𐰢	er
𐰢 𐰢	𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢	𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢	as
𐰢	𐰢	𐰢	es
𐰢 𐰢	𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢	𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢	aş
𐰢	𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢	𐰢 𐰢 𐰢	aş
𐰢	𐰢 𐰢 𐰢 𐰢	𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢	at
𐰢	𐰢 𐰢 𐰢 𐰢	𐰢 𐰢 𐰢	et
𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢	𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢	𐰢 𐰢	az
	𐰢	𐰢	alt
⊙	⊙ ⊙	⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙	ant
𐰢	𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢 𐰢	𐰢 𐰢	anç
	𐰢 𐰢	𐰢	rt-bş
⋮	⋮ ⋮ ⋮ ⋮ ⋮	⋮	ayraç

Tablo I/B: Orhun, Yenisey Ve Talas Havalisindeki Türk Tamgaları.

KAFKAS ALBANİA'SI YAZILI ANITLARINDA TÜRK TAMGALARI

АЛФАВИТ КАВКАЗСКИХ АЛБАНЦЕВ (O turpales albanicos alfabetus).									
10	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Ա	Ե	Ը	Ձ	Ժ	Գ	Ը	Բ	Գ
	Ալթ	Ադեթ	Անթ	Առթ	Ար	Առալ	Ար	Արի	Առա
	Alt	Odet	Zim	Gal	Eb	Zar	Eu	Zil	Tas
1	Լ	Կ	Դ	Կ	Ե	Զ	Զ	Ի	Զ
	Լա	Եռալ	Դա	Դալ	Եա	Զա	Զա	Իա	Զա
	La	Jud	Za	Ed	Ja	La	La	Xen	Dan
2	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ
	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա
	Zox	Kar	Li	He	Haj	Ar	Coj	Çi	Çaj
3	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ
	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա
	Kar	Nuc	Gal	Sak	Gal	Un	Taj	Xan	Zaj
4	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ
	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա
	Psn	Pes	Kat	Sek	Vez	Tur	Soj	Lon	Cau
5	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ
	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա	Զա
	Jajd	Pur	Kim						

Tablo II: Alban Alfabeti.⁵⁴

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yoktur.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

⁵⁴ Akaki Şanidze, "Novootkritiy alfavit kavkazskiy albansev i ego znaçenie dlya nauki", *Instituta yazıka, istorii i material'noi kul'tury im. akad. N. Y. Marra, Gruzinskogo Filiala Akademii Nauk SSSR*, t. IV, Tbilisi 1938, s. 28-29.